

М.Ф.Котляр*

КНЯГИНЯ ОЛЬГА У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Дружина князя Ігоря Старого – Ольга, котра правила на Русі у 945–964 рр., зображена в «Повісті временних літ» на матеріалі вписаних до неї народних переказів і легенд. За всієї своєрідності цих фольклорних джерел вони створили історично достовірний і різнобічний образ першої жінки на давньоруському престолі.

По смерті князя Ігоря Ольга залишилась удовою. У його смертний час вона була далеко від місця мученицької кончини свого чоловіка і не змогла закрити йому очі. Хоча літописець і повідомляє, що «єсть могила его у Искоръстѣня града в Деревѣхъ и до сего дне»¹, навряд чи тоді сталося справжнє поховання Ігоря за язичницьким звичаєм, мабуть, його просто закопали нашвидкуруч. Могила ж (курган), про яку згадав Нестор, була насипана Ольгою через рік по тому. А посилення літописця на існування Ігоревої могили було неодмінною рисою фольклорного переказу з його скеруванням на доказовість і достовірність розповіді.

В язичницькі часи, і навіть протягом досить тривалого періоду після офіційного запровадження християнства, помста вважалась священним обов'язком. Наприклад, складена 1016 р. «Правда Ярослава», коли феодальні порядки та норми християнської моралі активно почали втілюватись у життя, а родовий побут значно втратив силу, проголошувала: брат повинен мститися за брата, син за батька, і навпаки². Месником за Ігоря могла виступити лише його дружина Ольга, адже про братів князя науці нічого невідомо (та й чи були вони?), а син Святослав, згідно зі свідченням «Повісті временних літ», у той час був ще зовсім малим. Та перш, ніж перейти до розповіді про помсту Ольги древлянам, слід зупинитися на її біографії, насамперед на походженні княгині.

Родовід Ольги був предметом досліджень багатьох поколінь істориків. Однак у ньому залишається чимало неясного. Наприклад, авторитетний дослідник Несторового літопису А.Л.Шлеєр (друга половина XVIII ст.) визнавав: «Про походження цієї безсмертної жони, про місце її народження, вік, освіту і багато інших незначних обставин, про які хотілося б дізнатися, – ніхто нічого не знає»³. А один з основоположників сучасної історичної науки М.П.Погодін зауважував: «Про рід дружини Ігоря, великої княгині Ольги, [...] досі не було сказано нічого втішного»⁴. Нинішні дослідники також не змогли помітно просунутись у розкритті родоводу княгині. На заваді цьому стоїть незадовільний стан джерел. Це при тому, що джерельних свідчень про княгиню налічується немало.

Дата народження Ольги науці невідома. Історики зазвичай визначають її кінцем IX ст. Г.Г.Літаврін, керуючись «Проложним житієм» Ольги, твердив про 894 р.⁵ Б.О.Рибаків обережно зауважував, що княгиня народилася між 923 і 927 рр.⁶ Рік появи Ольги на світ неодноразово намагалися вивести, виходячи з дати її шлюбу з Ігорем. Але й у цьому питанні немає ясності. «Повість временних літ» подає 902 р.⁷, однак не всі джерела згодні з цим. Новгородський літопис такої дати не назвав. У недатованій його частині в перебігу розповіді про вокняжіння Ігоря в Києві сказано, що він «приведе себѣ жену от Плескова, именемъ Олгу»⁸. За Троїцьким літописом початку XV ст. (реконструйований у другій половині XX ст.) шлюб Ольги з Ігорем також відбувся 902 р. Ця ж дата згадується в Рогозькому (XV ст.) та Львівському (XVI ст.) літописах. В основі такого датування лежить відповідний рік «Повісті временних літ». За свідченням Устюзького літописного ізводу (Архангелогородський літописець), Ігор узав шлюб з Ольгою, коли їй було десять років: «[...] оженися во Пскове, поятъ за себя Ольгу десяти летъ, бѣ бо красна велми и мудра». Звістка цього джерела щодо віку дружини князя бере початок від Новгородсько-Софійських літописів XV ст., які відбивають більш раннє літописне джерело⁹. У пізніх літописах можна прочитати, ніби Ольга вийшла заміж за Ігоря у п'ятнадцять років¹⁰.

* Котляр Микола Федорович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, гол. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

Літописні повідомлення про Ольгу ґрунтуються переважно на усній, фольклорній традиції, тому не можна більш-менш точно назвати роки початку й завершення її князювання. Багато хто з істориків у минулому вважав цю історичну особу не повноправною княгинею, а лише регентом при малолітньому синові Святославу; інші ж думали, що вона передала йому владу з досягненням повноліття. Але й тут немає ясності, адже княжича могли вважати повнолітнім у дванадцяти-, тринадцятирічному віці, та коли народився Святослав за джерелами встановити неможливо.

Єдина бодай якась конкретна вказівка на вік Святослава міститься в «Повісті временних літ» під 946 р.¹¹ Літопис розповідає про похід Ольги на древлян по смерті свого чоловіка: «Ольга съ сыномъ своимъ Святославомъ собра вои много и храбры, и иде на Деръвьску землю [...] И сънемъшемася обѣма полкома на скупь, суну копьемъ Святославъ на древляны, и копье летѣ сквозь уши коневѣ, и удари в ноги коневѣ, бѣ бо дѣтескъ»¹² (тут і далі курсив мій – М.К.). Отже, у 946 (945) р. Святослав був ще зовсім малим, не міг навіть кинути легку сулицю¹³. Тому Б.О.Рибаків дійшов висновку, що княжичу тоді було 3–5 років і дату його народження визначив 941–943 рр. Заміж у Русі виходили звичайно в 16–18 років. Ольга, за цими розрахунками, народилася у 923–927 рр.¹⁴ Та якщо погодитись із думкою історика, то буде важко зрозуміти, як у Святослава, котрий, згідно з такою хронологією «Повісті», досяг у 970 р. лише 28-річного віку, могло тоді бути два дорослих сини, 15–16 років кожний – Ярополк і Володимир. Ближче до істини стоїть П.П.Толочко, який вважає, що Святослав народився не пізніше 930–932 рр.¹⁵

Зображений у літописі завзятим три- або п'ятирічним малюком, Святослав відповідає улюбленому народними оповідачами античності й середньовіччя образів богатиря-малолітка, або й немовляти. Згадаймо Геракла, до якого в колицку заповзли змії, а він їх задувив. Подвиги здійснюють герої епосів багатьох народів (наприклад, Манас). Цей ледве помітний струмок воїнської поезії (відбитий у літописі у прозаїчному переказі) широко розіллється в дальших літописних розповідях про походи і звияту Святослава.

Джерелознавці встановили, що найдавніші розповіді про Ольгу вміщені все ж таки в «Повісті временних літ». Завдяки працям О.О.Шахматова, ustalилася думка, що в основі тих розповідей лежить якась древня церковна повість, що відбилася також у «Проложному житті» княгині¹⁶. Науці відомі два коротких «Проложних житія святої Ольги» в рукописах, що відносяться найраніше до XIII–XIV ст.¹⁷ Вони різняться за змістом, стилем і способом викладу. Можливо, у цих творів було якесь спільне джерело, що не дійшло до нашого часу. Створені в домонгольський період «Проложні житія» належать до найдавніших пам'яток давньоруської словесності.

Княгині Ользі присвячені також складені у середині XVI ст. нові редакції її життя: Псковська, Скорочена Псковська й Поширена, котра в дещо зміненому вигляді ввійшла до складу «Степенної книги царського родослів'я». Ранніми пам'ятками, присвяченими Ользі, є її «Похвала» зі складу «Пам'яті і похвали князю руському Володимирі» Іакова Мніха (друга половина XI ст.), і «Слово про те, як хрестилась Ольга» (кінець XIV – початок XV ст.)¹⁸. Усі названі агіографічні джерела спираються на фольклорну традицію, що продовжувала жити й у наступних століттях.

Майже всі пам'ятки давньоруського письменства вважають Ольгу уродженкою Псковщини. Життя називають її батьківщиною село Вибуту у Псковській стороні й подають майбутню княгиню донькою незнатних батьків. За Іоакимівським літописом¹⁹ Ольга походить від легендарного новгородського старійшини Гостомисла. Існує кілька писемних версій походження Ольги. Осібно стоїть звітка «Владимирського літописця» (1523 р.) про її болгарське народження: «Игоря же женил [Олег] в Болгарах, взял за него княжну именем Ольгу. И была вельми мудра». Це легендарне повідомлення основане, мабуть, на тому, що в одних літописах Псков виступає під цим ім'ям, а в інших – як «Плесков» (північно-західна діалектна форма)²⁰. А в Болгарії існує древнє місто Плесков поблизу Преслави. Був час, коли історики намагались якимось чином обґрунтувати болгарські корені Ольги. Наприклад, видавець «Літописця Переяславля Суздальського»²¹ К.М.Оболенський доводив, ніби священик Григорій, котрий перебував у почті Ольги під час її відвідін Константинополя, був болгарином. Проте думка щодо болгарського походження Ольги сучасна наука сприймає іронічно.

Ольга, імовірно, належала до роду Олега (отже, і Рюрика), і була знатного походження. Вона високо стояла в тогочасному суспільстві та княжій родині. Не ви-

падково її назвали поряд з Ігорем і сином у преамбулі договору Русі з Візантією 944 р. Вона мала власний двір, почет і навіть дружинників²². Більше того, княгиня ще за життя Ігоря володіла Вишгородом (стратегічно важливим містом під Києвом), а також Ольжичами й іншими селами²³.

Літописи, життя й твір Константина Багрянородного «Про церемонії» зображують Ольгу людиною високих чеснот, розсудливою, з гострим розумом, сильним характером, яка, до того ж, була привабливою жінкою. Образ завзятої «поляниці», сміливої воїтельки виступає у створеній на основі народних переказів і легенд історії про помсту Ольги древлянам за вбитого ними її чоловіка. Та перед тим, як звернутися до цієї теми, слід зупинитися на державній спадщині Ігоря – що ж він залишив дружині?

Як свідчать «Повість временних літ» і Новгородський літопис, Ігореві не вдалося подолати опір вождів племінних об'єднань. Він був нерішучим правителем, не мав авторитету ані серед власної дружини, ані в народі. Ользі дісталася розбурхана війною з древлянами (мабуть, це, до того ж, тривало протистояння з уличами) децентралізована країна, зовнішня політика якої теж зазнала невдачі. Перед княгинею постали завдання – об'єднати Русь, придушити спротив древлян (та інших, не названих у літописах, племінних об'єднань), налагодити відносини з Візантією, повернувши привілеї, надані імперією Русі за угодами з Олегом. Справу утруднювало ще й те, що Ольга була жінкою.

Уперше в історії Русі жінка посіла головний престол країни, і це не могло подобатися ані її родичам, ані боярам, ані дружинникам, ані племінним вождям. Та вона одразу береться за справу й виявляє наполегливість та енергію. Першочерговими завданнями Ольги було придушити повстання древлян і помститися за вбитого чоловіка. Поки Ольга збиралася із думками, ініціативу виявили самі древлянські племінні старійшини: «Послаша древляне лучшие мужи, числомъ 20, въ лодыи к Ользѣ, и присташа подъ Боричевымъ [узвозом] в лодыи»²⁴. Нестор зауважує: «Вольга же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ Святославомъ, и кормилецъ его Асмудъ, и воевода бѣ Свѣнелдъ»²⁵. Цим реченням літописець наголошує на тому, що саме вона посіла головний руський престол по кончині чоловіка, саме з нею доводилося домовлятися древлянським старійшинам. Аналогічний текст міститься і в Новгородському літописі: «А Ольга же бяше в Киевѣ съ сыномъ своимъ дѣтскомъ Святославомъ»²⁶. Древлянські послі прибули до Києва восени 944 р.

У літописних розповідях Ольга виступає насамперед епічним персонажем, її легендарний фольклорний образ закриває від нас реальні риси цієї особи. Подальший текст створено літописцем також на ґрунті усної традиції, що виражала історичну пам'ять слов'ян часу творення руської державності. Жодних підтверджень цієї розповіді в писемних джерелах мені не пощастило знайти. Тим часом продовження тексту з описом приїзду древлянських послів відкриває дорогий для науки образ Києва 940-х рр.: «Бе бо тогда вода текущи въздолѣ горы Киевския, и на Подольи не сѣдяху людье, но на Горѣ»²⁷. Довгий час ці слова Нестора історико-києвознавці вважали доказом пізнього (після середини X ст.) заселення київського Подолу, адже літописець прямо свідчить, що «на Подольи не сѣдяху людье», вони жили «на Горі», тобто у верхній частині міста. Але такому тлумаченню цих слів суперечать свідчення археологічних розкопок, згідно з якими головний торговельно-ремісничий посад Києва на Подолі почав складатися ще в IX ст. і на початок X ст. процес його формування в основному завершився. Саме ж заселення Подолу розпочалося в VII – на початку VIII ст.²⁸

Як же тоді розуміти наведене свідчення «Повісті временних літ»? Адже рівень Дніпра за останню тисячу років суттєво не змінився. Виявляється, народний історичний переказ (що був джерелом печерського літописця) зафіксував першу серед відомих науці великих повеней на Дніпрі, коли води ріки, розлившись, покрили майже весь Поділ, аж до підніжжя Гори. Археологам пощастило знайти сліди цього «потопу» – прошарок піску, що розділяв два археологічних шари X ст.

Продовження розповіді про появу древлянських послів у Києві поглиблює наукові знання про стольний град Русі того часу: «Градъ же бѣ Киевѣ, идеже есть нынѣ дворѣ Гордятинъ и Никифоровъ, а дворѣ княжѣ бяше в городѣ, идеже есть нынѣ дворѣ Воротиславъ и Чюдинъ, [...] и бѣ внѣ града дворѣ другий, [...] за святою Богородицею; надъ горою дворѣ теремный, бѣ бо ту теремъ каменъ»²⁹.

Важливість для істориків цього короткого свідчення найавторитетнішого серед усіх літописів неможливо перебільшити. Перед нами – перший у вітчизняному письменстві історико-топографічний опис центральної частини Києва першої половини

Х ст. – Гори, як називають її літописці, створений на початку XII ст.³⁰ У ньому відчувається жива інтонація очевидця, якщо не учасника подій. Водночас ця розповідь Нестора поставила перед істориками й археологами багато загадок, більшу частину яких поступово поталанило розгадати.

Почнемо розгляд цієї своєрідної історико-археологічної характеристики древньої столиці руської держави зі слів про існування двох княжих дворів на київському дитинці. Місто в той час швидко розросталося, про що свідчить вказівка «бѣ внѣ града дворѣ другый, [...] над горою дворѣ теремный, бѣ бо ту теремъ камень». Виходить, уже на середину X ст. стольному граду стало тісно між валами маленького древнього «городка Кия», тому один із княжих дворів довелося винести за його межі. Археологи доклали чимало зусиль, щоби знайти княжі двори, описані Нестором, і, головне, палаци, котрі стояли в них.

Як це не дивно, першим удалося відкрити палац того часу, розташований не в «городку Кия», а за його межами. Цьому посприяла вказівка літописця на те, що він був «за святою Богородицею», – Десятинною церквою, збудованою князем Володимиром у кінці X ст. Фундаменти цього палацу були відкопані ще в 1857 р., а інтерпретовані знаменитим київським археологом В.В.Хвойкою на початку XX ст. Він встановив, що ця споруда довжиною 21 м була зведена набагато раніше Десятинної церкви й належала, імовірно, княгині Ользі. Розкопки «Теремного палацу» Ольги викликали величезний інтерес у Києві та країні, ставши поштовхом до регулярних досліджень древньої частини міста.

А от пошуки княжого палацу в «городку Кия» довгий час були безуспішними. Дехто з вчених зневірився у самому його існуванні і підвів під власні сумніви теоретичний фундамент – мовляв, у межах найдавніших київських валів мешкали жерці язичницьких культів, а князя вони примушували жити поза містом. Ця гіпотеза була спростована відкриттями Київської археологічної експедиції 1970–1971 рр. Тоді археологи виявили фундаменти великої круглої у плані споруди імовірно X ст. Були знайдені фрагменти фрескового розпису, полив'яні керамічні плитки, архітектурні деталі з мармуру і шиферу. Отже, будівля була гарно оздоблена, як і годилося княжому палацові. Керівник розкопок П.П.Толочко висловив припущення, що він був двоповерховим – із мурованим нижнім та дерев'яним верхнім ярусами. Утім, не виключено, що палац повністю склали з дерев'яних колод, і він лише спирався на кам'яний фундамент. Існують підстави датувати споруду IX – першим сорокаріччям X ст., і вважати, що саме вона згадана в «Повісті временних літ» під 945 р.³¹

Обидві виявлені археологами будівлі в науці прийнято вважати «палацями княгині Ольги», адже літопис розповідає про них при описі прийому древлянських послів. Однак на той час княгиня лише кілька місяців просиділа на київському столі, вона одразу поринула у державні справи і просто не могла встигнути за цей період спорудити два палаци. Та й навіщо їй було два? Швидше за все, вони дісталися їй у спадок – від Ігоря та, можливо, ще від Олега. Точно датувати будівлі неможливо. Імовірно, палац у «городку Кия» був зведений Олегом, а той, що поза його межами – Ігорем. Адже, як виходить із «Повісті временних літ», чи не кожний київський государ, починаючи з Володимира Святославича, будував собі палац, незважаючи на те, що мав ще кілька, які дісталися йому від попередників. Відкриття найдавніших палаців першої половини X ст. дозволяє відсунути початок кам'яного будівництва в Києві (а це одна з головних ознак великого середньовічного міста) в перші десятиліття X, а, можливо, і в останні роки IX ст.

Вищою мірою притаманна народним переказам як фольклорному жанрові любов до топографічних реалій – указівок на те, які саме боярські двори розташовані на місці древніх княжих палаців, – допомогла увияти в динаміці стрімке зростання Києва в X–XI ст. (нагадаю, що Нестор писав свою «Повість» на початку XII ст.). Спочатку забудовували пустища, а також могильник, розташований неподалік від «городка Кия». Далі в самому городку зносилися садиби незнатних городян, потім бояр і дружинників, нарешті, настала черга старих, мабуть, ветхих княжих палаців³².

Та час знову звернутися до літописної розповіді щодо прибуття древлянських послів до Ольги із закликом забути старе й поновити дружні відносини: «Рѣша же древляне: «Посла ны Дервьска земля, рѣкуще сице: Мужа твоего убихомъ, бѣше бо мужъ твой аки волкъ восхищая [расхищая] и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю, да поиди за князь нашъ за Малъ»»³³. Незвичне з погляду сучасної людини сватання вбивці до дружини його жертви було природним

для родоплемінного суспільства. Згідно з уявленнями древлян, дружина вбитого, як і все його добро, мала належати переможцеві³⁴. Літописи неодноразово підтверджують побутування цього звичаю в давньоруському суспільстві кінця X – першої третини XI ст. Володимир Святославич після того, як захопив Київ та вбив свого старшого брата Ярополка, одружився з його вдовою-грекинею й визнав своїм його сина Святополка. А син Володимира – Мстислав, коли сидів у Тмуторокані, здолав у двобой касозького князя Редеду, «шедъ в землю его, взя все имѣнье его, и жену его и дѣти его»³⁵.

Прибуття древлянських послів до Києва було, без сумніву, несподіванкою для Ольги, а їхня шлюбна пропозиція – тяжкою образою. Далі розповідь Нестора ще більше набуває фольклорних рис. Ольга замислила помститися древлянам, насамперед, їхнім старійшинам-князям, і першому серед них – Малу. Щоб приспати пильність послів, княгиня привітно зустрічає їх і на весільну пропозицію відповідає схвально: «Люба ми естъ рѣчь ваша, уже мнѣ мужа своего не крѣсити»³⁶. Як писав Д.С.Лихачов, ці слова були «стереотипною формулою відмови від родової помсти». Так, у літописі під 1015 р. Ярослав говорить новгородцям, що перебили його варязьких дружинників, «уже мне сих не кресити». А в Київському літописі під 1151 р. Ізяслав Давидович плаче над братом своїм Володимиром: «Сего нам уже не кресити». Двічі ця формула трапляється в «Слові о полку Ігоревім»³⁷. Древляни, нічого не підозрюючи, повірили Ользі, – адже вона дала їм слово!

Далі літописці розгортають моторошну картину помсти Ольги древлянам (в останні місяці 944 р.). Отже, вона заявила послам: «Хочю вы почтити наутрия предъ людьми своими, [...] азъ утро послю по вы, вы же рѣцѣте: «Не едемъ на конѣхъ, ни пеши идемъ, но понесѣте ны в лодѣхъ»». Далі Ольга наказала викопати на теремному дворі «внѣ града» велику й глибоку яму. Наступного дня вона посилає за гостями. Вони, як навчила їх княгиня, вимагали від присланих за ними людей, щоб ті понесли їх у лодії. Кияни покорилися: «Намъ неволя: князь нашъ убьенъ, а княгини наша хочет за вашъ князь, – и понесоша я в лодьи». Як бачимо, у змову проти древлян були втягнуті й дворові люди. Послів принесли на княжий двір і вкинули разом із лодією у глибоку яму. Тоді Ольга запитала: «Добра ли вы честь?». Они же рѣша: «Пуще ны Игоревы смерти»³⁸. И повелѣ засыпати я живы и посыпаша я»³⁹. Яскраві подробиці страхітливої розправи над першим древлянським посольством наведено в пізньому (XVII ст.) Устюзькому літописі. Викопавши яму на теремному дворі, Ольга звеліла випалити дубового вугілля і наповнити ним яму, так що послів кинули «в яму горящую»⁴⁰.

Ця, на перший погляд, невибаглива історія в дійсності сповнена глибокого магичного змісту, зрозуміти який можна лише ознайомившись із древніми народними віруваннями та уявленнями. Пересування у човні в давнину мало подвійний смисл. В одному випадку то було знаком могутності й гордості (згадаймо кораблі Олега, що рушили під вітрилами на колесах до стін Константинополя), а в іншому – знаком смерті, складовою частиною язичницького обряду поховання. Поряд із лодіями використовувалися й сани. Важливо підкреслити, що древлянські посланці, як зазвичай буває в легендах і казках, не зрозуміли потаємного сенсу пропозиції Ольги, тож за фольклорними канонами повинні були вмерти. Реальна подія – убивство Ольгою послів древлян – набула в народному переказі легендарного забарвлення.

Те ж саме можна сказати про викидання древлян разом із лодією до ями. При всій зовнішній неправдоподібності цього епізоду він відбиває реальні риси руського поховального обряду. Археологи не раз відкривали поховання у човнах, а «Житіє Бориса і Гліба» згадує, що Гліба, сина Володимира Святославича, поховали в «кораблець»⁴¹. Арабський мандрівник Ібн Фадлан, котрий у 921–922 рр. побував на Волзі, зустрів там загін торговців-русів та описав їх зовнішній вигляд і звичаї. Він спостерігав поховання знатного руса у човні, який було спалено разом із дівчиною того чоловіка⁴².

Саме обряд спалення небіжчика відбито в розповіді Нестора про помсту Ольги. Через певний час після поховання древлянських послів у лодії княгиня послала до древлян своїх людей зі словами: «Да аще мя просите право, то пришлите мужа нарочиты, да в велицѣ, чти приду за вашъ князь, еда не пустятъ мене людѣе киевѣстны». Древляни послали до Ольги «лучшие мужи, иже держажу Деревьску землю»⁴³. Поза сумнівом, ішлося про племінних князів, яких у Древлянській землі того часу було кілька. Коли древлянські старійшини прибули до Ольги, вона запропонувала їм помитися в лазні. «Они же [слуги княгині] пережѣгоша истопку, и влѣзоша деревляне, начаша ся мыти. И запроша о нихъ истобѣку, и повелѣ зажечи я от дверей, ту изгорѣша вси»⁴⁴.

Як зауважував Б.О.Рибаков, «обидві форми помсти відтворюють тодішні поховальні обряди: подорожніх, що померли в дорозі, ховали у лодіях; звичайним видом поховання було спалення в невеликій хатці. Наступною ж стадією поховального обряду було напання над лодією або над спаленою домовиною величезного курганного насипу, і завершувала все це тризна та поховальна учта»⁴⁵. Проте заключний етап урочистого поховання князя Ігоря Ольгою був ще попереду. Історики писали про те, що переказ про помсту вдови Ігоря древлянам було створене як антитеза нечуваному факту вбивства великого київського князя під час полюддя.

У древньому й надзвичайно авторитетному «Літописці Переяславля Суздальського», складеному на початку XIII ст., після слів про те, що древляни послали до Ольги кращих («больших») мужів, вставлено опис віщого сну древлянського князя Мала явно фольклорного походження (наводжу в перекладі): «Ось прийшла Ольга і дала йому порти дорогоцінні красні, усі перлами оздоблені, і ковдри чорні із зеленими візерунками, і лодії просмолені, у них же йому несеному бути»⁴⁶. Сон цей віщував смерть, оскільки дорогоцінний одяг і перли – до сліз, чорний колір є кольором жалоби, лодія ж – складова поховального обряду. Своєю образною системою сон Мала є близьким до знаменитого сну князя київського Святослава зі «Слова о полку Ігореві»: «А Святъславъ мутенъ сонъ видѣ / Въ Киевѣ на горахъ. / «Си ночь съ вечера одѣвахуть на мя, – рече, – / Чръною паполомою / На кровати тисовѣ; / Чръпахуть ми синее вино, / съ трудомъ смѣшено, / сыпахуть ми тыщими тулы поганыхъ тльковинъ / великый жемчугъ на лоно»»⁴⁷.

Цей поетичний образ княжого віщого сну, що був передвісником поразки русичів на невідомій річці Каялі, якимось дивом зберігся в народній пам'яті аж до кінця XII ст., коли було написано «Слово». Його фольклорне походження і близькість до сну князя Мала в «Літописці Переяславля Суздальського» не може викликати сумнівів.

Спалення живцем сватів у лазні було, на думку деяких фольклористів, мандрівним мотивом народної творчості. Історикам відомі прямі аналогії нелюдської розправи Ольги над другим древлянським посольством. Скандинавська «Сага про Олава Трюггвасона», записана в XII ст., розповідає, що до шведської королеви Сігрід Гордої, котра була тоді вдовою, приїхав свататися князь Вісівальд із Русі. Дехто з істориків вбачає в ньому сина Володимира Святославича – Всеволода, який зник із руського політичного обрію незабаром по тому, як батько посадив його у Володимирі-Волинському наприкінці 980-х рр. З якихось причин Сігрід звеліла своїм воїнам уночі напасти на посольство «з вогнем і мечем». Згоріла зала й люди, які спали у ній, а з ними і Вісівальд⁴⁸.

Образ Сігрід у цій сазі, подібно до образу княгині Ольги в літописі, являє собою тип невгамовної нареченої, відомої в усній народній творчості багатьох народів. І діють обидві з нестримною жорстокістю, що могла здивувати навіть сучасників, яким, певно, було не звикати до подібних речей. Жорстокість і підступність, притаманні обом володаркам, навряд чи були чимось екстраординарним для сильних світу тих далеких часів⁴⁹.

Так страхотливо завершилася друга помста Ольги. Та, згідно із законами епічного жанру (а літописні розповіді про княгиню, як мовилося, належать переважно фольклору й епосу), відплата повинна бути триразовою. Тому Ольга знову надсилає послів до Древлянської землі: «Се уже иду к вамъ, да пристройте меды многи в градъ, идеже убисте мужа моего, да поплачюся надъ гробомъ его, и створю трызну мужю своему»⁵⁰. Тризна була ритуальним прощанням із померлим. Вона включала бенкет, що супроводжувався щедрими жертвопринесеннями й узливаннями. Тут улаштовували поєдинки між воїнами, які мали продемонструвати померлому силу й звитягу живих.

Із розповідей середньовічних арабських авторів, які описували побут та звичаї східних слов'ян, відомо, що ритуальна трапеза над могилою знатного мужа здійснювалася через рік по його смерті. Арабський географ Алі Ахмад ібн Умар Ібн-Русте (друга половина IX – перша третина X ст.) написав «Книгу дорогих цінностей», в якій описав тризну, подібну до тієї, яку влаштувала Ольга: «Коли минає рік після того, як він помер, вони беруть 20 великих барил меду, або менше чи більше того, і йдуть до того пагорба⁵¹, збираються родичі померлого, їдять там і п'ють, потім розходяться». Далі приносять у жертву улюблену його дружину, кидаючи її у багаття⁵².

Обіцянка Ольги прибути до Древлянської землі чомусь не стривожила тамтешню племінну верхівку (не будемо, утім, забувати, що маємо справу з фольклорним тво-

ром, в якому події розвиваються згідно із законами жанру). Вони наварили багато меду і звезли його до Іскоростеня, місця загибелі князя Ігоря. Древлянським старійшинам навіть не спало на думку, що вони самі стануть активними учасниками тієї тризни, вірніше – її жертвами.

«Ольга же, поимши мало дружини⁵³, легько идуци приде къ гробу его [Ігоря] И повелѣ людемъ своимъ съсуги могилу велику». Вона заявила, що хоче поплакати над гробом свого чоловіка. Княгиня запросила древлян (зрозуміло, племінну старшину) до трапези. Вони так і не збагнули того, що діялося. А на запитання, де ж та дружина, яку вони послали до Києва, Ольга відповіла, що, мовляв, вони йдуть за мною разом із київською дружиною. Отже, у тризні взяла участь дружина самої княгині. Далі все сталося блискавично: «И яко упишася деревляне, [...] повелѣ [Ольга] дружинѣ своей сѣчи деревляны, и исѣкоша ихъ 5000»⁵⁴.

Третя і завершальна помста Ольги відбулася на самій Ігоревій могилі, на кургані, насипаному її дружинниками. Древляни сіли бенкетувати з княгинею, вона звеліла своїм отрокам прислугувати їм. Мабуть, так само годували й пестили жертвовних тварин, призначених на заклання.

Княгиня ретельно дотрималась язичницького поховального обряду. Адже плач над померлим, насипання високого кургану, тризна, що супроводжувалася хмільною учотою та людськими жертвами, були складовими поховального дійства⁵⁵. Дехто з істориків і фольклористів загалом вважали, що три помсти Ольги в переказі про неї були елементами одного поховального обряду, розтягнутого у часі. Останньою фазою того обряду було масове жертвопринесення – у цьому випадку древлянської верхівки та древлянських воїнів. Ольга пролила море жертвовної крові на місці смерті й над насипаною нею могилою чоловіка. Це нажахало суспільство та міцно ввійшло до історичної пам'яті руського народу, а звідти і до літопису. Нічого не змінює та обставина, що Ольга (якщо вірити Несторові) особисто не вбивала древлян, доручивши це своїм дружинникам⁵⁶.

Ольжина помста не зупинилася на цій моторошній тризні. Вона вирішила стерти з лиця землі головне древлянське місто-фортецю Іскоростень. Згідно з «Повістю временних літ», Древлянська війна розпочалася наступного 945 р.⁵⁷ Можливо, літописець або редактор «Повісті» штучно розтягнув історію про стосунки Ольги з древлянами на два роки. Проте ці слова так і залишаються припущенням, тому що літописна розповідь базується на народному переказі. Можна сказати лише, що воєнні дії затягнулися. Щоправда, висловлювалася думка, що Нестор зберіг два народних перекази цієї тематики⁵⁸. На мій погляд, уся ця історія тематично й стилістично вкладається в рамки одного широкого народного переказу.

Ольга сама очолила київське військо, а командували ним ближні воєводи княгині – Свенельд та Асмуд. Битва була короткою і жорстокою, древлянські воїни, мабуть, гірше озброєні й навчені, не змогли вчинити гідного опору: «Деревляне же побьгоша и затворишася въ градѣхъ своихъ»⁵⁹. Княгиня з малолітнім сином кинулась на «Іскоростѣнь град, яко тѣе убиша мужа ея». Можна думати, що у Древлянській землі налічувалося чимало гравів – більш-менш укріплених поселень, що були опорними пунктами племен і навіть великих родів. Частина цих протоміст розвинулась у X–XI ст. у справжні міські центри, як-от Овруч (літописний Вручий), Житомир, Малин. В останньому вбачають резиденцію головного древлянського вождя-князя Мала. Та абсолютна більшість цих гравів відома лише за розкопками археологів. Усіх їх, мабуть, здобуло київське військо. У нинішньому Малинському районі Житомирської області у селі з промовистою назвою Городище збереглися археологічні рештки IX–X ст. Проте більшість древлянських гравів пережила похід Ольги⁶⁰. Княгиня розуміла, що доцільніше зберегти життєвий місцевому населенню та обкласти його даниною.

Головне ж місто Древлянської землі – Іскоростень – запекло опиралося: «А деревляне затворишася въ градѣ, и боряхуся крѣпко изъ града, вѣдѣху бо, яко сами убили князя и на что ся предати»⁶¹. Справді, іскоростянам не доводилося розраховувати на Ольжине милосердя. Саме місто Іскоростень було розташоване на правому високому березі річки Уж, притоки Прип'яті, на виходах гранітних порід, що на 30 м здіймалися над рівнем води. Невелике за площею городище було захищене потрійною лінією земляних валів і ровів, з усіх боків оточене водою. Таке розташування фортеці робило її неприступною⁶².

Облога Іскоростеня була складною справою. Літописець пише: «И стоя Ольга лѣто [один рік], и не можаше взяти града»⁶³. Утім, це може бути перебільшенням, так

характерним для фольклорного переказу. Згадаймо, що, згідно з літописом, Ольжин чоловік Ігор облягав місто уличів Пересічен «три лѣта»⁶⁴, що навряд чи відповідає дійсності. Зрозумівши, певно, що військовою силою їй не здобути Іскоростеня, княгиня вдалася до надприродних хитрощів, якими увійшов у літопис і в історію її попередник на київському столі Олег, прозваний Віщим (згадаймо його кораблі на колесах, що під вітрилами рушили до стін Константинополя, або розгадку ним підступного задуму візантійців, які намірилися отруїти руського князя).

Літопис Нестора вмістив яскраву легенду про те, як Ольга хитрістю здобула древлянське місто Іскоростень. Важливо підкреслити, що цей переказ відсутній у Новгородському першому літописі молодшого ізводу, попередня розповідь якого про три помсти Ольги древлянам збігається з текстом «Повісті временних літ», тому літописознавці вважають, що історія про здобуття Іскоростеня належить складачеві «Повісті временних літ»⁶⁵. Найімовірніше, легенда про хитрощі Ольги при захопленні міста стала відомою Несторові чи комусь із пізніших редакторів «Повісті», і вони прикрасили нею свою оповідь.

Отже, переконавшись у неможливості здобути Іскоростень силою⁶⁶, Ольга звернулася до древлянських старшин із такими словами (подаю у перекладі та у скороченому переказі): «До чого бажаєте досидітися? Адже всі ваші міста вже здалися мені й зобов'язалися виплачувати данину, і вже обробляють свої ниви і землі, а ви відмовляєтеся сплачувати данину, збираєтеся померти з голоду». Древляни відповіли їй: «Ми б раді платити данину, але ж ти хочеш мститися за мужа свого». Ольга на це: «Я вже відомстила за обиду свого мужа... Більше вже не хочу мститися, лише бажаю взяти з вас невелику данину й, уклавши з вами мир, піду геть». Древляни запитали: «Чого хочеш від нас? Ми раді тобі дати мед і хутра». Вона ж мовила: «Немає у вас тепер ні меду, ні хутра, тому прошу у вас небагато: дайте мені від кожного двору по три голуба і по три горобці. Адже я не хочу накласти на вас тяжку данину, як муж мій, тому прошу у вас мало. Ви ж знемогли в облозі, тому й прошу у вас цієї дрібниці»⁶⁷.

«Літописець Переяславля Суздальського» наводить причину, навіщо Ользі знадобилися голуби й горобці – вона заявила довірливим древлянам, ніби їй потрібні ці птахи як лікувальний засіб від хвороби очей⁶⁸. У жодних інших літописах згадки про ту хворобу немає. А от у пізніших переказах про Ольгу, записаних поблизу знищеного нею Іскоростеня, згадується про те, що княгиня при облозі міста хворіла на очі⁶⁹.

Зраділі древляни з вдячністю надіслали Ользі бажане. А вона роздала птахів воїнам і наказала прив'язати до хвостів гніт, підпалити його і відпустити голубів та горобців. Птахи полетіли до своїх гнізд, під солом'яні стріхи будинків, сараїв, клітей і сіновалів. Усе місто одразу спалахнуло, люди, рятуючись, побігли з Іскоростеня, а Ольга наказала хапати їх. Так вона «взя градъ и пожже и; старѣйшины же града изънима, и прочая люди овыхъ изби, а другыя работѣ предасть мужамъ своимъ, а прокъ их остави платити дань»⁷⁰.

Те, що сталося, належить до улюблених сюжетів світового фольклору. Немає сумнівів у тому, що київське військо заволоділо Іскоростенем та іншими древлянськими градами й придушило опір місцевої людності, після чого могутній донедавна союз племен було включено до складу київської держави, що формувалася. Проте викликає великі сумніви правдоподібність самого способу оволодіння Іскоростенем за допомогою голубів і горобців. Адже мотив використання з подібною метою птахів і тварин із прив'язаною до них запалювальною речовиною належить до поширених у народній творчості не лише середньовічної Русі.

Ще біблійний герой Самсон долав таким способом своїх ворогів філістимлян. У «Книзі суддів» Старого Заповіту читаємо, що Самсон зловив триста лисиць, зв'язав хвіст із хвостом, прив'язав між двома хвостами смолоскипи, які запалив, і пустив лисиць на поля філістимлян, таким чином спаливши хліб, виногради й маслинові насадження. Стародавня легенда приписувала знищення ворожого міста за допомогою зграї птахів із палаючою смолою на хвостах античному полководцеві Александрові Македонському⁷¹.

У скандинавській сазі про Гаральда Сміливого ідеться про те, як він подібним чином здобув місто на Сицилії. Саксон Грамматик умістив у своїй праці дві розповіді про здобуття міста «іскоростенським» способом – про данського епічного героя Галдіга, який діяв у Східній Європі, де в Західній Двіні, і про подібні події в Ірландії. Відома скандинавістка О.А.Ридзевська зробила висновок, що «для переказу про Галдіга й для саги про Гаральда характерна їх руська орієнтація, а для саги – навіть прямий зв'язок із Руссю в особі Гаральда, котрий певний час тут жив, пішов

звідси на початку 30-х років до Візантії, а років за десять повернувся й одружився з донькою Ярослава Мудрого Єлизаветою»⁷².

Напевне, в основі переказу про здобуття військом Ольги головного древлянського міста лежав древній фольклорний мотив. В описаному літописцем епізоді він міг бути навіяний і реальним використанням запалювальних стріл, про які згадують давньоруські та інші джерела. У Чехії записана легенда про захоплення Батиєм Києва наприкінці 1240 р. за допомогою голубів – а саме його воїни широко застосовували палаючі стріли⁷³.

У пізніх літописних ізводах та історичних компіляціях на кшталт «Синописа» історія про здобуття Іскоростеня за допомогою голубів і горобців із дивовижною, притаманною фольклорним оповіданням, легкістю контамінується з розповідями «Повісті» та Новгородського першого літопису молодшого ізводу про похід Ігоря на Константинополь. Та у присвячених Ользі легендах уже не Ігор, а вона здійснює переможний похід на столицю Візантії.

Спочатку Ольга разом із сином своїм Святославом іде на печенігів «за Дон», перемагає їх і з великою кількістю полонених повертається до Києва. Ця розповідь явно навіяна пізнішими перемогами Русі над половцями, які дійсно кочували поблизу Дона в XI–XIII ст., але печеніги X ст. у тому районі нашим джерелам невідомі. А далі «помысливъ, княгиня Ольга поити воевати ко Царю граду и собравъ войско много словянскаго, и древлянъ и печенеговъ, и поиде ко Царю граду». Далі у цій легенді розповідається історія про голубів і горобців у прикладенні до вигаданого здобуття візантійської столиці, щоправда, Ольга зглянулася над греками-християнами і звеліла погасити вогонь у Константинополі⁷⁴.

В іншій надзвичайно докладній легенді з характерною назвою «О второмъ походѣ великия княгини Ольги к Царю граду и крещении ея» під 955 р. розповідається про те, як руська княгиня вступила в переговори з грецькими володарями Михаїлом і Константином⁷⁵ та досягла вигідного миру. Легенда вільно переказує зміст угод із греками Олега й Ігоря, приписуючи їх Ользі та наголошуючи на пільгах для купців і послів, на данині та інших привілеях. А далі, без найменшої логіки, складач цієї явно книжної оповіді невміло вмонтує розповідь про запалення грецької столиці за допомогою птахів. І тут Ольга звеліла погасити вогонь і повернути до міста греків, які розбігалися навсібіч⁷⁶.

Усі ці історії, що сучасному читачеві видаються цілком безглуздими, насправді химерно відбивають історичну пам'ять про княгиню Ольгу, яка довгими століттями жила в народі й, крім усього іншого, породила чималу агіографічну, житійну літературу про неї. Та повернімося до перебування Ольги у Древлянській землі.

Повстання древлян проти княжої влади було, отже, жорстоко придушене княгиною. Несторів літопис сповіщає, що Ольга «възложиша на ня [древлян] дань тяжку»⁷⁷. А «Літописець Переяславля Суздальського» доповнює свідчення «Повісті временних літ» – київська володарка зобов'язала древлян платити по дві шкурки копитової чорної куницї, по дві – білки, давати інше хутро й мед⁷⁸. Проте Д.С.Лихачов вважав, що складач цього літопису хибно зрозумів свідчення «Повісті» про данини різних років у руській землі⁷⁹.

Перетворивши на згарище Іскоростень, Ольга пішла «по Деревьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»⁸⁰. У пізніх літописних ізводах сказано, що після знищення міста «Ольга возвратися къ Киеву и уготова войско»⁸¹. Наступного року («пребывши [в Києві] лѣто едино») вона «иде [...] Новугороду, и уставы по Мьстѣ повосты [погости] и дани и по Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамянья и мѣста, и повосты, и сани ее стоятъ въ Плесковѣ и до сего дъне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ. И естъ село ее Ольжичи и доселе»⁸².

Літопис зберіг дорогоцінні відомості про організацію княжого доменіального господарства середини X ст., де підкреслюється володільницький характер установлень Ольги. У землі древлян встановлено порядок, накладено тяжку данину, визначено повинності, «уроки» й «устави», тобто, судові збори та мита. Щоби зробити безпечним стягання данини княгиня заснувала свої опорні пункти. Визначено також було межі княжих мисливських угідь («ловищ»), за порушення яких трьома десятками років пізніше внук Ольги Олег убив варяга Люта Свенельдича. Встановлюється, таким чином, своєрідний каркас княжого домену, що пізніше буде закріплений у «Правді руській»⁸³.

Доменіальні володіння київського князя вказані не лише на Дніпрі та Десні, а й у Новгородській землі, по річках Мста та Луга. Поряд із погостами названі основні промислові угіддя, що давали мед, віск і хутра, а також «знаменія» (знаменні борти), мисливські угіддя й «мѣста», можливо, головні рибні місця. Щоб ця владна система діяла, урядникам Ольги необхідно було розмежувати угіддя, охороняти межі заказників і призначити людей, котрі б організовували їх використання⁸⁴.

Неважко зрозуміти, що розповідь про похід Ольги до Новгородської і Псковської земель написана Нестором суто на фольклорних джерелах. Про це свідчить хоча б характерна для народних переказів спроба задля доведення вірогідності спертися на матеріальні реалії («сани ее стоятъ въ Плесковѣ и до сего днѣ», «есть село ее Ольжичи и доселе»).

Історія з придушенням древлянського повстання, попри всю її легендарність, показала, що державна структура Русі в часи Ольги залишалася неміцною. Зміна князя у Києві призводила до відпадин цілих союзів племен та племінних князів. По смерті Олега древляни вийшли з покори, Ігор було приборкав їх, але потім став жертвою власної ненаситності. Найбільш примітивна і насильницька форма данини – полюддя – залишалася ненормованою, а її стягання велося шляхом «примучування» та нещадного визиску сільської людності. Тому Ольга вжила рішучих заходів щодо встановлення норм, бодай приблизних, при збиранні полюддя. Завдяки організації погостів, стоянок, «знаменій», «мѣст» державу було централізовано. Князування Ольги у Києві можна вважати другим етапом формування руської державності (перший припав на княжіння Олега та Ігоря)⁸⁵. Урегулювавши становище у країні, Ольга звернеться до зовнішньої політики. Як і раніше, головним її вектором була Візантія.

¹ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.27.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.176.

³ Див.: Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986. – С.89.

⁴ Погодин М.П. Исследования и замечания по русской истории. – Москва, 1846. – Т.3. – С.88.

⁵ Литаверин Г.Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР. – 1981. – №5. – С.177.

⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.369.

⁷ Повесть временных лет. – С.16.

⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.107.

⁹ Розгляд датувань шлюбу Ольги в літописах див.: Карпов А. Княгиня Ольга. – Москва, 2009. – С.36–37.

¹⁰ Гиларов Ф. Предания Русской начальной летописи. – Москва, 1878. – С.150.

¹¹ Насправді цей похід відбувся 945 р.

¹² Повесть временных лет. – С.28.

¹³ В.М.Татищев дещо інакше малює цю сцену: «Святослав, хоча тоді й малий ще був, але як вождь і месник за смерть батька свого, сам розпочав битву й, кинувши спис у древлян, пробив коня наскрізь» – певна річ, ворожого (див.: Татищев В.Н. История Российская. – Москва, Ленинград, 1963. – Т.2. – С.46). Як і в більшості подібних випадків, В.М.Татищев просто розширив повідомлення літопису, до того ж, так до ладу й не зрозумівши його (адже спис ударив у ногу його власного коня). Дехто з істориків використав цю вигадану В.М.Татищевим розповідь для доведення того, що в 945 р. Святослав був уже дорослим хлопцем.

¹⁴ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.369.

¹⁵ Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1986. – С.43–44.

¹⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.111–118.

¹⁷ Див.: Карпов А. Княгиня Ольга. – Москва, 2009. – С.330–335. Тексти: Серебрянский Н.И. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты. – Москва, 1915.

¹⁸ Карпов А. Указ. соч. – С.336–354.

¹⁹ Уважаю його вигадкою В.М.Татищева, котра, проте, заснована на усній народній традиції.

²⁰ «Тъгда же прѣстависа князь Всѣволодъ Мъстиславичъ Пльсковѣ» 1137 р. (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С.25).

²¹ Лѣтописецъ Переяславля Суздальского. – Москва, 1851.

²² «Иде Вольга по Деръвьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки, и суть становища и ловища» (див.: Повесть временных лет. – С.29).

²³ Повесть временных лет. – С.29.

²⁴ Там же. – С.27.

²⁵ Там же.

- ²⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С.111.
- ²⁷ Повесть временных лет. – С.27.
- ²⁸ Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С.58.
- ²⁹ Повесть временных лет. – С.27.
- ³⁰ Дослідники топографії древнього Києва неодноразово відзначали, що цей опис центральної частини міста відповідає знайденим археологами артефактам X ст. (див. одну з останніх праць: Толочко П.П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // Ruthenica. – Т.VIII. – К., 2009. – С.159).
- ³¹ Толочко П.П. Древний Киев. – С.34–36.
- ³² Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С.87–88.
- ³³ Повесть временных лет. – С.27.
- ³⁴ Згадаймо, що Володимир Святославич у 978 р. прийшов до Полоцька, убив князя Рогволода та двох його синів, а доньку Рогніду силоміць узяв за дружину (див.: ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2. – Ленинград, 1927. – Стб.299–300).
- ³⁵ Повесть временных лет. – С.64.
- ³⁶ Там же. – С.27. Аналогічно подає події й Новгородський літопис.
- ³⁷ Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С.133.
- ³⁸ Підтвердження розповіді Лева Диякона про мученицьку кончину Ігоря.
- ³⁹ Повесть временных лет. – С.27.
- ⁴⁰ ПСРЛ. – Т.37: Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. – Ленинград, 1982. – С.19–20, 58.
- ⁴¹ Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. – Т.П: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе. – Москва, 2007. – С.543.
- ⁴² Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т.П: Восточные источники. – Москва, 2009. – С.65–77.
- ⁴³ Повесть временных лет. – С.27–28.
- ⁴⁴ Там же. – С.28.
- ⁴⁵ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.361.
- ⁴⁶ Летописец Переяславля Суздальского / Изд. К.М.Оболенским. – Москва, 1851. – С.11.
- ⁴⁷ Слово о полку Игореве / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – С.19.
- ⁴⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т.V: Древнескандинавские источники. – Москва, 2009. – С.100.
- ⁴⁹ Карпов А. Указ. соч. – С.95.
- ⁵⁰ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁵¹ Під яким покоїться небіжчик.
- ⁵² Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т.П. – С.45.
- ⁵³ За свідченням пізнього Устюжського літописця, з нею було близько двохсот воїнів.
- ⁵⁴ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁵⁵ Карпов А. Княгиня Ольга. – С.97.
- ⁵⁶ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁵⁷ Як і в попередніх епізодах, хронологія «Повісті» випереджає дійсну на рік і відносить подію до 946 р.
- ⁵⁸ Карпов А. Указ. соч. – С.100.
- ⁵⁹ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁶⁰ Кучера М.П. Городища Волині й Поділля // Археологія. – Т.29. – К., 1979. – С.64; Його ж. Нові дані про городища Житомирщини // Там само. – Т.41. – К., 1983. – С.72–81.
- ⁶¹ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁶² Самойловський І.М. Стародавній Іскоростень // Археологія. – Т.23. – К., 1970; Звіздецький Б.А., Пальгуй В.І. Исторична топографія стародавнього Іскоростеня // Історія України-Руси (Історико-археологічний збірник). – К., 1998.
- ⁶³ Повесть временных лет. – С.28.
- ⁶⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.109.
- ⁶⁵ Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. – С.438.
- ⁶⁶ Історики знають, що русичі до кінця XII ст. не вміли штурмувати укріплених міст і фортець, не мали ані катапульта, ані баліст, ані таранів, ані облогових башт. Тому вони як правило просто брали у щільну облогу місто, вичікуючи, коли оточені втратять надію відсидітися та відчинять браму.
- ⁶⁷ Повесть временных лет. – С.28–29.
- ⁶⁸ Летописец Переяславля Суздальского. – С.12.
- ⁶⁹ Коробка Н.И. Сказание об урочищах Овручского уезда и былины о Вольге Святославиче // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1908. – Т.13. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.362; Гиляров Ф. Указ. соч. – С.243.
- ⁷⁰ Повесть временных лет. – С.29.
- ⁷¹ Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С.97–98.
- ⁷² Рыдзевская Е.А. Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С.200.
- ⁷³ Див.: Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С.98.
- ⁷⁴ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.250.
- ⁷⁵ За Михаїла у 860 р. відбувся похід руської флотилії Аскольда на Константинополь, а Константин

(тут, мабуть, імператор Константин Багрянородний), приймав Ольгу у своєму палаці в 946 або 957 рр.

⁷⁶ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.252–254.

⁷⁷ Повесть временных лет. – С.29.

⁷⁸ Летописец Переяславля Суздальского. – С.12.

⁷⁹ Лихачёв Д.С. Комментарии. – С.439.

⁸⁰ Повесть временных лет. – С.29.

⁸¹ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.230.

⁸² Там же.

⁸³ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.363.

⁸⁴ Там же. – С.363–364.

⁸⁵ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.51–54.

Prince Ihor Old's wife Olha (945–964 governed in Rus') is depicted in «Tale of Bygone Years» on its folk tales and legends material. Through all peculiarity of these folk sources they made historical authentic and versatile image of first Old Rus'-throne woman.

О.В.Козерод*

БРИТАНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИВНИЙ ПОЛІТИК СТЕФАН ТЕРЛЕЦЬКИЙ (1927–2006 рр.)

Стаття є першим в українській історіографії дослідженням, присвяченим громадсько-політичній діяльності члена британського парламенту Стефана Терлецького. Автор на підставі офіційних документів та мемуарів політика аналізує основні етапи політичної кар'єри відомого українського діаспорного діяча й члена британського парламенту у 1983–1987 рр.

Вивчення життя та діяльності Стефана Терлецького є однією з важливих проблем, що досі не знайшла належного висвітлення у сучасній українській історіографії, попри те, що ім'я цього сина української землі згадується серед низки відомих політиків і громадських діячів Європи. Завдяки своїй наполегливій праці він не тільки став першим етнічним українцем, обраним до британського парламенту, але й відомим європейським політиком українського походження, який впливав на формування позиції Великобританії з багатьох європейських питань, зокрема щодо визнання України на міжнародному рівні, захисту громадянських прав в Європі тощо.

Завданням статті є вивчення на підставі документальних джерел, у тому числі мемуарів, матеріалів преси й стенограм засідань парламенту Великобританії, основних періодів життя та політичної діяльності Стефана Терлецького. Життєвий шлях відомого політичного діяча консервативного напрямку досить слабо розглянуто у спеціальних працях. Деякі питання біографії С.Терлецького висвітлено, зокрема, у розвідці В.Абліцова¹. Коротка інформація про політика міститься в енциклопедії «Великі українці»². Проте відомості у цих виданнях мають фрагментарний характер. Про його діяльність згадується в енциклопедії «Українці у Великій Британії», яка була створена в останні роки за участю діаспорних істориків і представників українських еміграційних організацій та охоплювала різноманітні аспекти життя й діяльності української громади у Великобританії³. Основним джерелом вивчення його життєвого шляху є автобіографія самого С.Терлецького «Від війни до Вестмінстера», яка вийшла англійською мовою у лондонському видавництві «Лео Купер» у 2005 р. У цій книзі автор розповідає про свій життєвий шлях, про те, як він завдяки наполегливості, прагненню до знань та умінню працювати від хлопчини з українського хутора виріс до відомого європейського політичного діяча, члена британського парламенту та Ради Європи⁴.

Життєвий шлях Стефана Терлецького (29 жовтня 1927 р. – 21 лютого 2006 р.) розпочався на Івано-Франківщині. Він народився у селі Олешів поблизу міста Тлумач, що нині є районним центром. Це місто також добре відоме у Великобританії як місце народження Девіда Дірінгера (1900–1975 рр.) – відомого британського лінгвіста єврейського походження, який працював у Кембріджському університеті та

* Козерод Олег Віталійович – д-р іст. наук, наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.